

УДК 340.132

Подік І. І. – здобувач кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ПАРАДИГМАЛЬНИЙ ПІДХІД У ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІЙ МЕТОДОЛОГІЇ ЮРИДИЧНОГО НОРМОТВОРЕННЯ

Розглянуто філософсько-правову методологію як поєднання наукового і соціокультурного вимірів вітчизняного юридичного нормотворення. Доведено необхідність теоретичної систематизації зазначеного процесу і застосування парадигмального підходу до поєднання різновекторних наукових пошуків нормотворення в цілісну систему, а також визначення принципів її побудови.

Ключові слова: право, нормотворення, філософія права, теорія, юридична парадигма, правотворчість.

Реформування правової сфери України в контексті європейської системи цінностей передбачає кардинальну зміну процесу юридичного нормотворення, його цілей, засобів і смислу. Розвиток юридичної норми завжди зумовлений культурно-історичною традицією певного соціуму, а також його економічним, політичним, морально-етичним станом. Незважаючи на те, який політичний вектор обрала країна, у правовому полі завжди наявні минулі напрацювання правотворчої діяльності у вигляді звичок, традицій мислення різногалузевих представників юридичної науки, стереотипів поведінки тих, хто задіяний у системі правотворення.

З точки зору культурно-історичного прогресу традиція є найбільш чутливою категорією в юридичній теорії та практиці. Залучення до правового поля нових норм викликає певну психоемоційну реакцію в людей, що пов'язано з їхнім намаганням зберегти сталий, звичний спосіб життя і водночас покращити його. Аксиоматика юридичної теорії та практики передбачає, що не існує вічних юридичних норм, які б відповідали суперечливій творчій природі людини та її мінливим інтересам і потребам. У юридичному контексті згадану

філософську сентенцію визначає поняття «природне право». Однак у підручниках з теорії держави та права, природне право «не визнає вічного, незмінного для всіх часів і народів права. Воно засноване на тому, що у світі наявне природне право з історично мінливим змістом» [1, с. 71]. Це положення викликає запитання щодо наявних труднощів у вітчизняному юридичному нормотворенні. Відповідь на них ускладнюється посиленням на початку XXI століття інтегративних процесів в юридичній науці.

Сучасна юриспруденція є багатогалузевою. Змінюються її місце та роль у соціокультурному просторі, а також постійно збагачується понятійно-термінологічний арсенал юридичної наукової та повсякденної мови. Головними принципами юридичного нормотворення залишаються чіткість, однозначність, доступність для широких верств населення, гласність, публічність або транспарентність.

Використання в юридичній мові термінів з інших наукових галузей призводить до неоднозначності у процесі виявлення смислу різнопланових юридичних норм, спричинює плутанину в їх змістовій інтерпретації. Це актуалізує необхідність залучення філософсько-правової методології для визначення стратегії й основних тенденцій у сучасному юридичному нормотворенні. Багато науковців намагаються зорієнтувати філософсько-правову думку в русло пошуку вихідних складових мови права. Повторюваність нормотворчих конструкцій в юридичних текстах зберігає культурно-історичну традицію, адже «археологія мови» дає змогу стверджувати, що «мова прагне до відповідності слів і понять, що є важливою рисою юриспруденції» [2, с. 34]. Постає питання щодо доцільності використання лінгвістичного терміна «парадигма» в його широкій філософсько-світоглядній інтерпретації до вивчення методологічних засад юридичного нормотворення. Наскільки важливим для систематизації різнопланових філософсько-юридичних шкіл і напрямів є використання терміна «юридична парадигма»?

Метою пропонованої увазі статті є актуалізація необхідності застосування парадигмального методу аналізу в філософсько-правовій методології юридичного нормотворення, що дасть змогу систематизувати різнопланові підходи до нього в соціокультурному контексті.

Задля досягнення поставленої мети здійснено короткий аналіз останніх публікацій, що підтверджує зростаючий інтерес

науковців до теоретико-методологічних засад юридичної науки загалом та нормотворення в ній зокрема. Подібне явище можна вважати виправданим, оскільки ядром змісту терміна «право» є поняття «система нормотворення», а не «сукупність», «сума», «набір» тощо. Останнім часом творчі здобутки українських правників стосовно нормотворення об'єднуються в низку матеріалів науково-практичних конференцій, збірників наукових праць, монографічних і дисертаційних робіт.

Аналіз матеріалів науково-практичних конференцій у контексті пошуку ініціатив і новацій щодо характеристики загального правового нормотворення зумовлено тим, що зазначені питання вивчає чимало авторів. З огляду на це, є можливість висвітлити основні напрями, об'єкти і предмети таких досліджень, а також визначити питому вагу обговорюваних філософсько-світоглядних та методологічних проблем правотворчості. Ретроспективне вивчення матеріалів конференцій, присвячених правотворчій діяльності в Україні, підтверджує, що провідна думка науковців сконцентрована на практичних проблемах переосмислення і перетворення нормативно-законодавчої бази нашої держави із залученням до цього процесу сучасного філософського мислення. Професор Ю. Л. Бошицький, який приділяє значну увагу процесу українського правового нормотворення, у вступному слові на конференції «Актуальні проблеми правотворення в сучасній Україні» (2010) наголосив: «За роки незалежності України кількість нормативно-правових актів, прийнята суб'єктами правотворення, сягнула європейського рівня, проте якість нормативного тексту досить часто далека від ідеалу. Практика правотворення має враховувати загальнонаукові досягнення в галузі юриспруденції, а до правотворчого процесу потрібно залучати досвідчених фахівців галузевих юридичних наук, провідних фахівців наукових установ тощо» [3, с. 5].

У матеріалах однойменної конференції 2012 року, яку проводив Київський університет права, також було акцентовано на теоретико-методологічних проблемах правового нормотворення. Підтвердженням цього є статті О. Дроздович «Деякі проблеми дослідження методологічної основи юридичної науки» [4, с. 56], І. В. Суходубова «Реалізація принципів правотворчості як умова забезпечення динамізму і стабільності законодавства» [4, с. 61].

Представництво Європейської організації публічного права в Україні та Асоціація юридичних вищих навчальних закладів з 2011 року на базі Маріупольського державного університету систематично організують та проводять міжнародні науково-практичні конференції молодих науковців, студентів і аспірантів на тему «Сучасний розвиток державотворення та правотворення: проблеми теорії та практики». Поняття «державотворення» і «правотворення» на цих заходах зазвичай обговорюють як синонімічні. Таким чином, правотворчість розглядають «в умовах становлення та розвитку національної правової системи в галузях конституційного, адміністративного, міжнародного, цивільного, кримінального, господарського, фінансового, екологічного, трудового права, господарського й кримінального процесів, а також загальної теорії та історії держави і права» [5, с. 2].

Галузевий підхід до нормотворення є типовим для юридичної науки, що дає змогу кваліфікувати його як державотворення. Причому суто методологічна проблематика залишається лише перспективою для майбутніх наукових досліджень. Навіть у питаннях щодо перспектив і пріоритетів юридичної науки, на яких зосереджують увагу науковці-правники, філософсько-правові проблеми правотворчості розглянуто побіжно. Так, у матеріалах конференцій «Юридичні науки: проблеми та перспективи» (м. Острог, 6–7 грудня 2013 року) [6] і «Актуальні проблеми реформування сучасного законодавства» (м. Дніпропетровськ, 23–24 травня 2014 року) [7] розглянуто загальні питання історії та теорії держави і права, філософії права, проте теоретико-методологічні проблеми не розкрито взагалі.

Дотримуючись хронологічного методу аналізу досліджуваної проблеми, звернемо увагу на Міжнародну юридичну науково-практичну Інтернет-конференцію «Актуальна юриспруденція» (2015) на тему «Правотворча та правозастосовна діяльність: теорія, практика, професійний досвід». Варто зауважити, що учасники заходу майже не досліджують загальнотеоретичні основи юриспруденції, не обговорюють зміст окремих категорій (сутність юридичного обов'язку, динаміка поняття «контроль» у сучасній юриспруденції) і не застосовують компаративний метод або діалектику загального, окремого і особливого. У матеріалах конференції переважають роздуми про вдосконалення

нормативних актів і прикладні аспекти аналізу правової реальності [8].

У такому контексті потрібно аналізувати численні науково-практичні конференції, проведені у 2016 році, де було висвітлено проблеми нормотворення в праві («Державотворення та правотворення в Україні», м. Львів, 11 квітня; «Актуальні питання державотворення та правотворення в Україні», м. Запоріжжя, 5 жовтня; «Нормотворення і систематизація в праві: до 1000-річчя “Руської правди” і 450-річчя Другого (Волинського) Статуту Великого Князівства Литовського», м. Дубно та Луцьк, 22–25 вересня).

Проблематика виступів науковців була присвячена теоретичним основам проектування та систематизації нормативно-правових актів, світового й вітчизняного історичного досвіду нормотворення, питанням юридичної техніки і термінології, а також сучасного бачення вагомих історичних нормотворчих документів – «Руської правди» та Другого (Волинського) Статуту Великого Князівства Литовського. У вступному слові президент Міжнародної асоціації істориків права О. Н. Ярмиш наголосив: «Нині ми переживаємо епоху соціального транзиту, на жаль, таку довгу, що зміни і реформи неможливі без оновлення правової системи, нової кодифікації. Ми повинні брати до уваги провідний зарубіжний досвід, але водночас мати “свій розум”, тобто вивчати власну історію й застосовувати те краще, що було в ній та є зараз» [9]. Інакше кажучи, посилена дослідницька діяльність українських науковців, юристів і філософів у сфері правового нормотворення може мати плідну практичну значущість.

Зазначимо, що матеріали конференцій не забезпечують поглибленого аналізу означеної проблеми. Значною мірою предмет нашого дослідження окреслено в монографічних роботах і періодичній літературі.

Вважаємо необхідним визначити поняття юридичної парадигми, обґрунтувати необхідність її застосування в теоретичному аналізі філософсько-правової галузі знань. Термін «парадигма» було вжито Т. Куном для визначення періодизації та систематизації висхідних принципів побудови наукової теорії. Їх нагромадження в ХХ столітті призвело до протистояння між різними науковими школами, що стало перепорою для пізнавальної діяльності. В епоху постмодерністської культури

архітектоніка мови та її термінологічний арсенал затіняють сутність процесів і речей, які вони позначають. Парадигма (гр. *paradeigma* – приклад, зразок) – це строго наукова теорія, втілена в систему понять, які виражають істотні риси дійсності [10, с. 977]. Базова методологія аналітичної філософії передбачає конструювання або реконструювання понять, суджень та інших мовних алгоритмів і логічних конфігурантів для встановлення системи реальних зв'язків. У сучасному практичному і теоретичному правовому полі накопичуються розбіжності дефініцій та термінів, що призводить до «розмивання» текстуальних смислів.

Побіжний огляд матеріалів провідних вітчизняних науково-практичних конференцій правників свідчить, що проблема нормотворення є основою правової діяльності як соціокультурного феномену. Труднощі його аналізу зосереджені в філософсько-методологічних витоках юридично-правових досліджень і домінуючому в них прагматизмі, галузевобмеженого бачення, що акцентує лише специфіку конкретних соціальних відносин, які підлягають правовому узгодженню.

Без урахування галузевого юридичного нормотворення не можна говорити про конкретні загальні тенденції або методологію. Однак без філософсько-світоглядного осмислення процесів, які відбуваються в теоретичній частині юриспруденції, рекомендації, розроблені фахівцями, залишаються не обґрунтованими на необхідному рівні, а юридична наука сприймається на рівні прикладного експериментального знання. Постає питання щодо співвідношення змісту понять «юрист» і «правознавець» як тотожних, проте не ідентичних. У цьому контексті юрист – це фахівець, який займається правозастосовною діяльністю, а правознавець – спеціаліст у правотворчій діяльності.

Диференційовані юридичні знання не забезпечують розуміння загальної картини правової реальності. Відомо, що будь-який окремий опис факту, явища чи події без належного теоретичного узагальнення залишається лише думкою, яка не обов'язково відповідає вимогам наукової теорії. Дослідження системи нормотворення в окремих галузях юридичної науки надає можливість поглиблено вивчити емпіричний досвід застосування норм права, що регулюють відносини людей у різних сферах суспільної життєдіяльності, визначити логіку

юридично-правових підходів до вирішення нагальних проблем у них і на цих засадах здійснити нормопроекування. Однак вивчення загальних тенденцій розвитку правового нормотворення, його цілей і смислів досі є предметом теорії держави і права та філософії права.

Динамічність і трансформаційність сучасних соціальних процесів заважають юристам уважно ставитися до стратегії суспільно-політичного розвитку країни. Таким чином, їхні дослідження переважно спрямовані на розв'язання нагальних практичних проблем. Правотворення як одна зі складових державотворення не може бути тимчасовим процесом і задовольняти потреби окремих верств населення або розширювати правове невігластво владних інституцій. Відсутність стратегічних перспектив у правовому регулюванні відносин між людьми дає змогу будь-якій владі маніпулювати свідомістю громадян і, використовуючи авторитет правових норм, видавати власний егоїстичний інтерес за волю всього народу. З огляду на необхідність реформування системи правосуддя, академік Ю. С. Шемшученко наголосив, що «цей порядок нині надто заформалізований, недостатньо прозорий, розпорошений між багатьма органами і не враховує демократичних національних традицій минулого, заснованих на принципі виборності, зокрема місцевих судів» [11, с. 10].

Концептуальний, інтегративний, систематизований підхід у правовій науці досліджує багато юристів. «Враховуючи, що домінуючим світоглядним на сучасному історичному етапі розвитку є інтегративний підхід до права, наявні підстави для формування на основі наукових фактів, суджень, гіпотез і концептуальних засад теорії правового регулювання як узагальнення попереднього наукового пошуку» [12, с. 11]. Однак на сучасному етапі у вітчизняній юридичній науці панівною є не інтегративна, а диференційна методологія аналізу правових явищ.

Ще на початку XXI століття правотворення набуло статусу самостійного об'єкта наукового дослідження в юридичній науці. Розвиток цього напрямку ініціювали Ю. Л. Бошицький, А. Г. Забзалюк, В. М. Карташов, А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, І. П. Лихолат, М. М. Марченко, О. Г. Мурашин, М. Г. Оношко, А. А. Соколова, В. В. Степанян, Ю. С. Шемшученко. Професор Ю. Л. Бошицький зазначав, що: «на сьогодні у вітчизняній юридичній науці постала гостра потреба щодо

наукового переосмислення феномену правоутворення в контексті трансформації суспільних відносин» [12, с. 6].

Процес переосмислення неможливий без філософської рефлексії, завдання якої полягає у визначенні цілей, цінностей і смислу життєтворчого процесу. Відомо, що правова реальність має осмислений характер. Для неї характерні конкретні соціокультурні цінності, які орієнтують різні категорії населення на досягнення цивілізованого способу життя. Це задовольняє їхні проблеми в матеріально-духовному розвитку. Поняття «переосмислення» будемо розуміти як здійснення верифікації попередньої «ідеї» правової держави і визначення стратегічної мети подальшого розвитку. Нині актуалізується філософсько-правова методологія мислення, яка здатна акумулювати загальний рівень культурно-історичного розвитку країни.

Наприкінці XX століття в колективі Української академії внутрішніх справ зусиллями М. В. Костицького та М. М. Ібрагімова вперше у вітчизняному континуумі було оформлено відкриття нової спеціальності – 12.00.12 «Філософія права». Це дало змогу створити спеціальну кафедру філософії права, на теренах якої розвиваються такі науки, як онтологія, антропологія, аксіологія, соціологія, феноменологія права. Серед нині відомих фахівців можна назвати М. П. Альчук, О. О. Бандуру, В. М. Вовк, О. І. Гвоздіка, О. Г. Даниляна, А. А. Козловського, В. М. Кравця, О. В. Павлишина, Ю. С. Симона, Б. Ф. Чміля та ін.

Виникненню нового в Україні філософсько-культурологічного напрямку – філософії права передувала складна підготовчо-аналітична діяльність, зумовлена потребами підвищення професійного рівня фахівців у правозастосовній діяльності, що не обмежувався б спеціальними навичками оперативної роботи, прийомами і методами боротьби зі злочинцями. У практиці правоохоронних органів перше місце надавали профілактиці правопорушень, що передусім передбачало широку соціокультурну і гуманітарну освіченість випускників. У цей період в академії було посилено теоретико-юридичну складову фахової підготовки працівників правоохоронних органів. Для викладання було запрошено фахівців з широким університетським світоглядом, що посилило кафедри теорії державного права, кримінального права і процесу, адміністративного права, кримінології, криміналістики тощо.

Нині кафедра філософії активно співпрацює з юридичними спеціальними кафедрами, що забезпечує плідне обговорення нагальних проблем юридичної науки і практики, а також зосередження уваги на морально-світоглядній проблематиці.

Знаково, що першою в новітній Україні захистила дисертацію з філософії права Т. С. Ткаченко, яка в своєму науковому доробку підсумувала попередню аналітично-дослідницьку підготовчу роботу кафедри щодо співвідношення моралі та права. На теренах СРСР уперше було підготовлено навчальний посібник з питань професійної культури співробітників органів внутрішніх справ, спрямований на гуманістичний характер правоохоронної діяльності. Такий культурологічний поворот у фаховій підготовці юристів-міліціонерів сприяв значним позитивним наслідкам.

Варто зауважити, що вивчення будь-якої проблеми ґрунтується на філософії, оновленні мети діяльності, чіткому розумінні та усвідомленні суті, змісту і актуальності проблеми, її місця в ланцюгу стратегічних завдань соціальних перетворень. Для цього необхідно передбачити позитиви й негативи реформації, зрозуміти ті суперечності, до яких вони призведуть. Такими чином, згадка про період переорієнтації викладачів соціально-гуманітарного циклу академії на філософсько-правову тематику має не лише історичний підтекст, а й передбачає акцентування життєвої необхідності розвитку соціокультурного підґрунтя в юридичній науці та проблеми нормотворення як її відносно самостійної галузі.

Розвиток нового напрямку філософсько-правових досліджень неоднозначно сприйняли теоретики держави і права, оскільки філософія права на той час мала двояке спрямування (належала як до філософських, так і до юридичних наук). Фахівці-юристи вважали виокремлення філософсько-правової проблематики в самостійну галузь знань штучним. На їхню думку, це заважало підпорядкуванню філософії права практичним потребам нормотворення і спричиняло відхід від пануючого стилю декларативності й однозначності у визначеннях. Радянська теоретико-правова наука мала досить потужну історико-культурологічну традицію, а представники європейської наукової школи з античних часів визначали її як частину філософії, що залежала від тих напрямів, які в ній домінували. Відомий український правник Б. О. Кістяківський

вважав методологію правової науки правильною лише за умови, що вона буде зорієнтована на комплекс гуманітарних дисциплін, а передусім – на філософію культури, тобто на *соціокультурний феномен*. Він стверджував, що тогочасна загальна теорія права виникла як узагальнення окремих частин позитивної юриспруденції. «Метод позитивної юриспруденції є методом юридичної догматики, тобто формально логічних узагальнень і класифікацій» [13, с. 424]. Щоб застосувати його, потрібно враховувати методологію соціальної філософії, сучасну методологію, аналітичну філософію конструювання і реконструювання понять тощо. Це становить структуру сучасного філософського знання.

Дискусія про співвідношення двох напрямів досі продовжується, що відображено у визначенні методологічних засад юридичної науки, зокрема правового нормотворення. Так, М. П. Альчук, дослідивши філософсько-правову спадщину Б. О. Кістяківського, дійшла висновку про зв'язок, взаємозумовленість, взаємодоповнення філософії та теорії права. «Правознавство не обмежується юриспруденцією, тому неправомірно вживати ці поняття як синоніми. Правознавство узагальнює багатоманіття знань про право і має виробити єдине визначення. Множинність знань про право – це не лише знання гуманітарних наук, а й повсякденне, міфологічне, релігійне, мистецьке знання. Тобто, це різні правові дискурси, які досліджують право» [14, с. 14].

У контексті досліджуваної теорії правового нормотворення поняття «парадигма» необхідно розуміти як вихідну концептуальну схему, модель постановки проблем та їх розв'язання, методів дослідження, панівних упродовж певного історичного періоду в науковому співтоваристві [10, с. 977]. Сучасна множинність знань про право зумовлює чітку організацію системи мислення, до якої належить поняття «правове нормотворення». Здійснений дискурс-аналіз проблематики юридично-правових досліджень нормотворення дає змогу сформулювати висновок про необхідність концентрації зусиль юристів і філософів на змістовному вивченні основних тенденцій і закономірностей правового нормотворення на засадах класифікацій за окремими історичними періодами і відповідними філософсько-культурологічними засадами.

Таким чином, пропонуємо два підходи використання терміна «парадигма». *Перший підхід* полягає в тому, що термін «юридична парадигма» використовують для аналізу методологічних засад юридичної науки. Це зумовлює визначення тенденцій у правовому нормотворенні та його термінологічного арсеналу. У цьому випадку використовують здійснену в філософії науки періодизацію: 1) період класичної науки; 2) період некласичної науки; 3) період постнекласичної науки.

Другий (соціокультурний) підхід щодо визначення змісту юридичної парадигми дає змогу здійснити систематизацію правового нормотворення, що поєднує вихідні принципи і його соціальні наслідки в той чи інший історичний період функціонування права. Згідно з наявною у філософії культури періодизацією виділяють правове нормотворення в концептах західної та східної парадигм культури і тих домінантів, що панували у філософсько-світоглядній культурі мислення конкретного народу. Запропоновані підходи в парадигмальному визначенні теоретичного аналізу правового нормотворення вимагають детальної конкретизації, що може бути предметом спеціального дослідження у подальших статтях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Теория государства и права : учебник / под ред. М. Н. Марченко. – Изд. 3-е, расшир. и доп. – М. : ЗЕРЦАЛО, 2000. – 624 с.
2. Павлишин О. В. Семіотика на межі XIX–XX ст. та її значення для формування сучасної семіотики права / О. В. Павлишин // Філософські та методологічні проблеми права. – 2015. – № 1–2 (9–10). – С. 31–44.
3. Актуальні проблеми правотворення в сучасній Україні : матеріали наук.-практ. конф. (29 квіт. – 1 трав. 2010 р.). – Київ : Вид-во Європ. ун-ту, 2010. – 500 с.
4. Актуальні проблеми правотворення в сучасній Україні : матеріали III Всеукраїн. наук.-практ. конф. (26 квіт. 2012 р.). – Київ : Вид-во Європ. ун-ту, 2012. – 253 с.
5. Сучасний розвиток державотворення та правотворення: проблеми теорії та практики : матеріали V Міжнар. наук.-практ.

конф. студентів, аспірантів і молодих вчених (11 берез. 2016 р.) / за заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь : МДУ, 2016. – 400 с.

6. Юридичні науки: проблеми та перспективи : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Острог, 6–7 груд. 2013 р.). – Херсон : Гельветика, 2013. – 120 с.

7. Актуальні проблеми реформування сучасного законодавства : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 23–24 трав. 2014 р.). – Херсон : Гельветика, 2014. – 120 с.

8. Правотворча та правозастосовна діяльність: теорія, практика, професійний досвід : зб. матеріалів Міжнар. юрид. наук.-практ. Інтернет-конф. // Актуальна юриспруденція. – Київ, 2015. – 176 с.

9. Нормотворення і систематизація в праві: до 1000-річчя «Руської правди» і 450-річчя другого (Волинського) Статуту Великого Князівства Литовського [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maip.pp.net.ua>. – Назва з екрана.

10. Советский энциклопедический словарь / под ред. А. М. Прохорова. – М. : Сов. энциклопедия, 1979. – 1600 с.

11. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення : колект. монографія / А. М. Бернюков, В. С. Бігун, Ю. П. Лобода та ін. ; за ред. В. С. Бігуна. – Київ, 2009. – 316 с.

12. Правоутворення в Україні: теоретико-методологічні та прикладні аспекти : монографія / за заг. ред. Ю. Л. Бошицького. – Київ : Вид-во Європ. ун-ту, 2010. – 592 с.

13. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Б. А. Кистяковский. – М. : М. и С. Сабашниковы, 1916. – 704 с.

14. Альчук М. Проблема взаємозв'язку філософії права і теорії права у вченні Богдана Кістяківського / М. Альчук // Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : зб. ст. учасників VII Міжнар. круглого столу (м. Львів, 9–10 груд. 2011 р.). – Вид. 2-ге, виправ. і доповн. – Львів : Галицький друкар, 2012. – 612 с.

Стаття надійшла до редколегії 08.11.2016
